

"БІДЕРМАН І ПАЛІЇ" М. ФРІША В КОНТЕКСТІ "LEHRSTÜCK" Б. БРЕХТА

Статтю присвячено розгляду п'єси Макса Фріша "Бідерман і палії" у контексті концепції Бертольта Брехта стосовно жанрових параметрів Lehrstück. Виділено основні спільні моменти Lehrstück обох драматургів: наголошення "повчального" в драматургії; активізація читача / глядача; наявність хорів, що коментують дію; можливість використання п'єси аматорами у якості "навчальної вправи" з усім комплексом Lehrstück-дослідження: відтворення "зразка" → аналіз, дискусія → зміна вихідного матеріалу; показ хибної поведінки героя з метою збудження думки реципієнта (навчання за неправильним, "асоціальним зразком", який потребує корекції); персонажі – символічні фігури, певний соціальний згусток; умовність дії, абстрактний, притчовий характер, проєктивність на минуле, сучасне і майбутнє.

Об'єктом цієї розвідки є п'єса швейцарського німецькомовного письменника й драматурга Макса Фріша (1911-1991) "Бідерман і палії" (1958¹), яка розглядається у контексті концепції Бертольта Брехта (1898-1956) стосовно жанрових параметрів "Lehrstück".

"Повчальна п'єса без повчання" ("Ein Lehrstück ohne Lehre") – саме таке жанрове визначення обрав для своєї п'єси Макс Фріш, і **метою нашої статті** є розкриття фрішевської інтенції, а також спроба віднайти спільне й відмінне між "повчальною п'єсою без повчання" Фріша та "повчальними" п'єсами ("Lehrstück") Брехта.

Як відомо, визначення "Lehrstück" існувало задовго до брехтівського відкриття жанру. Щоправда, таке визначення використовувалося не в літературознавчому, а в загальнонавчальному значенні і було синонімом поняття "повчальний приклад". Це значення відоме в Німеччині принаймні з XVI століття і, відповідно, міститься у словниках². Доведеним є і те, що навіть жанрове позначення "Lehrstück" існувало до Брехта: воно зафіксоване у книзі відомого на той час театрального критика Юліуса Баба (1880-1955) "Театр сучасності" (1928) у значенні "сценічної вистави з повчальною метою" [1: 195-196]. Щоправда, поняття "Lehrstück" у значенні драматургічного жанру було маловідомим і вживалося переважно в діахронічному аспекті. Сам Брехт ніколи не позиціонував себе як засновник "Lehrstück", хоча в історію драматургії цей оригінальний жанр увійшов разом з іменем геніального німецького митця.

Передусім, зазначимо, що назва, жанрове позначення "Lehrstück" (повчальна п'єса) не є відображенням власне авторської інтенції Брехта, що, звісно, викликає певну плутанину в розумінні терміну. Коректніше сказати, на початковому етапі "Lehrstück" задумувалася і втілювалася саме у значенні *повчальної п'єси*, проте в подальшому "Lehrstück" набула суттєвих змін у своїх концептуальних положеннях.

"Повчальний" період у творчості Брехта засвідчила теоретична робота "Про теми і форми" (31 березня 1929), в якій формулюються завдання нового театру: "Отже, перше – це визначення нових тем, друге – відтворення нових взаємовідносин... Дещо зорієнтувавшись у темах, ми можемо перейти до відносин, які сьогодні стали надзвичайно складними і спростити які можливо лише за допомогою форми. Однак досягти цієї форми можна тільки шляхом суцільної зміни цілеспрямованості мистецтва. Лише нова мета породжує нове мистецтво. І ця нова мета – педагогіка" [2: 79-81]. Таким чином, навесні 1929 року творчість Брехта набула чітко означеного "*педагогічного*" спрямування, і, очевидно, поняття "Lehrstück", що виникає в цей час, відповідає стремлінням автора "породити" нове мистецтво за допомогою "нової мети" педагогіки. Цей "педагогічний" період творчості Брехта триває близько року, ознаменувавши собою появу чотирьох перших Lehrstück ("Переліт через океан", "Баденська навчальна драма про згоду", "Той, що каже так, і той, що каже ні", "Свята Іоанна скотобоєнь") та двох "Lehrstück"-фрагментів ("Хлібна лавка", "Асоціальний мерзотник Ваал"). Ці п'єси виникли в процесі пошуку Брехта нової, неарістотелівської драматургії і розумілися на той час автором як п'єси для "повчального", дидактично-діалектичного театру. Тобто, це були Lehrstück у вузькому розумінні поняття – *повчальні п'єси*.

Кінець "повчальної" п'єси і перехід до самотнього жанру Lehrstück умовно відбувся у Брехта взимку 1929-1930 року разом з появою п'єс "З нічого не буде нічого", "Загибель егоїста Йоганна Фатцера" (обидві п'єси залишилися незавершеними) та "Заходу". Саме "Захід" обґрунтував основні "правила", які стали концептуальними для Lehrstück: "*гра без глядача*", "*гра для себе*", "*обмін ролями*" [3: 87-96].

Отож, "повчальна" (Lehr-³) п'єса (Stück) по суті видозмінюється на "*навчальну гру*" (Lern-Spiel). Саме такого висновку дійшов Б. Брехт, коли у 1935 році переклав назву "Lehrstück" англійською мовою –

¹ Остання редакція п'єси виникла у 1957-1958 рр. з радіоп'єси "Пан Бідерман і палії" (1953), якій, у свою чергу, передували прозові замальовки 1948 р.

² Deutsches Wörterbuch / [bearb. v. Dr. Moriz Heyne]. – Leipzig (S. Hirzel), 1885. – Bd. 6. – 578 S.

Heinsius. Volkstümliches Wörterbuch der deutschen Sprache : in 4 Bd. – Hannover, 1820. – Bd. 3. – 105 S.

³ Die Lehre (нім.) – повчання, мораль, настанова, урок.

learning-play (навчальна гра), тобто *Lern-Spiel*. З тих пір драматург називав формулювання "Lehrstück" суто формальним, навіть "вкрай невдалим", особливо, що стосується наголошування повчального аспекту в його назві [4: 200-201].

Таким чином, Lehrstück більше не розглядається драматургом як художній твір, а як *навчальна процес-гра з чітким методичним комплексом тренувальних вправ*: 1) відтворення ситуації ("зразків"), що містяться у тексті; 2) критика "зразків" (усна і письмова); 3) зміна "зразків", відповідно до проведеного критичного аналізу та дискусії [3: 21].

Розглядаючи під таким кутом зору фрішевську "Lehrstück ohne Lehre", стає очевидним, що швейцарський драматург, якщо і якимсь чином перейняв брехтівську ідею Lehrstück, то лише в її аспекті *повчання*. Тобто такою, якою була Lehrstück у Брехта на першому етапі свого становлення, іншими словами, Lehrstück у вузькому розумінні брехтівського жанру. До того ж парадоксальне заперечення, яке міститься у цьому підзаголовку – "повчальна п'єса без повчання", а отже *повчання без повчання* – можна розглядати не інакше, як контрапункт до брехтівського "повчального" мотиву. Адже своєю п'єсою Макс Фріш однозначно заявляє: він не вірить в успіх повчання. Його протагоніст пан Бідерман нічому не навчився. Як і нічому не навчилася брехтівська матінка Кураж. У цьому аспекті Фріш, дійсно, стоїть ближче до пізніх творів Брехта, аніж до його Lehrstück.

Звісно, певні паралелі між брехтівською та фрішевською Lehrstück провести можна. Як і у Брехта, комедія Фріша "Бідерман і палії" є зразком відверто *дезілюзіоністського, умовного, політичного театру*. В обох драматургів Lehrstück демонструє хибну "модель", яка потребує корекції. До речі, Макс Фріш сам називав свої п'єси *моделями*. Тобто, Lehrstück – це свого роду авторська провокація, що спонукає до дослідження, аналізу, процесу-гри, дискусії, зміни вихідного варіанту. Практичним втіленням цього стала постановка п'єси "Бідерман і палії" учнями 9-го класу школи імені Гайнріха Гайне у Дюсельдорфі в червні 2001 року [5]. Взявши за епіграф слова Фрідріха Шіллера "І щоб це, нарешті, висловити раз і назавжди, – людина грає лише тоді, коли вона в повному значенні слова людина, і вона буває людиною лише тоді, коли грає" [6], школярі цілком у форматі брехтівських Lehrstück скористалися фрішевською п'єсою не як "повчальним" твором, який містить "готове" знання і демонструється на сцені перед публікою, а лише як *засобом навчання*. Пригадаємо також, що "навчальний" театр розглядався Брехтом як *аматорський*, що ставився школярами, робітниками, а не професійними акторами, як у традиційній театральній виставі. Тобто, Lehrstück є педагогічно вмотивованим прикладним мистецтвом для аматорів, мета якого є суто навчальною: політично-естетичне виховання, засвоєння принципів діалектики як якісно нового способу мислення. Lehrstück є свого роду підготовкою до діяльності у політично-соціальній сфері, тренувальна вправа, що має на меті навчити, як найкраще втілити свої політичні погляди.

П'єсу "Бідерман і палії" і справді можна розглядати по-брехтівськи – як *засіб навчання*. Тут є і *асоціальний зразок*, що потребує осмислення і корекції, – конформістська, обивательська позиція Бідермана, що призводить до страшних наслідків. *Модель поведінки*, яка викликає роздуми і дискусію між *гравцями*: Як сталося, що фашизм підкорив своїй диктатурі обивателів? Чому обиватель не здатний піднятися над своєю звичною соціальною роллю?

Цілком по-брехтівськи п'єса "Бідерман і палії" вирізняється доволі високим ступенем абстрактності зображуваного. Йдеться про таку форму подачі мистецького матеріалу, за якою у Брехта відхиляється показ всього "чуттєво-конкретного", того, що безпосередньо охоплюється, так як, за його переконанням, якраз "чуттєво-конкретне", те, що безпосередньо охоплюється, не спроможне нічого сказати про дійсність [7: 124]. Герой Lehrstück – певний соціальний комплекс, згусток соціально-економіко-політичних характеристик. Це "порожні рамки", які учасники гри мають заповнити власним життям. Зазначимо, що Брехт навіть не використовує імен для своїх персонажів, що ще більше посилює ефект умовності: Купець, Провідник, Кулі, двоє поліцейських, Господар караван-сараяу, Суддя, Дружина кулі, Керівник другого каравану, Двоє засідателів (дійові особи п'єси Брехта "Виняток і правило"). Або ж Брехт застосовує *символіку імен*, як, наприклад, у "Хлібній лавці": багатодітна вдова Ніоба Квек асоціюється з багатодітною матір'ю з грецької міфології Ніобою (Ніобеєю) як символом вічного страждання, активний герой Мейер носить промовисте ім'я Вашингтон, викликаючи в уяві учасника і глядача образ президента США та його війну за незалежність.

Символіку назв та імен спостерігаємо і у Фріша. Так, дія п'єси "Бідерман і палії" розгортається у провінційному швейцарському містечку *Зельдвілі* – у місті, якого насправді не існує, яке є аллюзією на "Людей із Зельдвілі" швейцарського літературного попередника Фріша Готфріда Келлера (1819-1890). Келлерівська Зельдвіла – це місто дурнів, обмежених і бездіяльних міщан, місто регресу і деградації усіх суспільних форм життя.

Показовим є також ім'я фрішевського протагоніста. *Бідерман (Biedermann)* в перекладі з німецької означає: 1) чесна (порядна) людина; 2) простодушна (недалека) людина; обиватель; 3) *ірон.* удавано простодушна людина, лицемірно доброзичлива людина; ein falscher Biedermann – темна особистість [8: 1: 260]. Гадаємо, коментарі тут зайві. Переклад прізвища дає чи не найповнішу характеристику головного персонажа. На тому ж таки звуковому рівні неважко співставити ім'я Бідерман з *бідермаером* –

напрямом у німецькому та австрійському мистецтві 30 – 40-х рр. XIX століття, який фактично є уособленням німецької міщанської культури. Бідермаєр (Biedermeier) – це німецький каламбур, складений з прикметника *bieder* (чесний, порядний, простодушний) та *Meier* (Маєр, Майєр – поширене прізвище в німецькомовних країнах). Бідермаєр зародився у руслі німецького романтизму, але досить швидко виродився в обмежений, філістерський і солодко-улесливий натуралізм, що зводив нанівець романтичну замріяність міщанською меркантильністю та приземленістю. Назва Бідермаєр походить від вигаданого літературного псевдоніма Готліб Бідермаєр, який взяв собі німецький поет Людвіг Айхродт. А як звати героя п'єси Фріша? Готліб. І цей збіг видається теж не випадковим.

Отож, можемо говорити про по-брехтівськи умовний, ігровий, символічний, фарсовий, дезілюзіоністський, притчовий характер фрішевської п'єси. Як і брехтівські *Lehrstücke*, "Бідерман і палії" не звертається до конкретно історичних фактів. Безперечно, в 50-ті роки XX століття п'єса читалася як ігрове дослідження феномену фашизму, проте її можна розглядати і як *притчу-модель*, *п'єсу-застереження*, що не стільки звертається до минулого, скільки апелює до сьогодення й майбутнього. Фріш не називає речі своїми іменами, а надає це право своєму читачеві / глядачеві. Драматург подає *концентрований показ сучасних міжлюдських стосунків в порівняльно-показовій формі*, що свідчить про *притчовий характер* п'єси. Подібно до Брехта, Фріш не дає відповідей на поставлені запитання, його місія – збудити читацьку / глядацьку думку. Адже *Lehrstück* є "предметом дослідження і вивчення", при чому реципієнт, як підкреслював Брехт, може розуміти текст і проблему у ньому по-своєму. "Я лише керую дослідженням – робити ж висновки належить глядачеві"[3: 22].

Таким чином, наше дослідження не дає підстав вважати, що п'єса "Бідерман і палії" Макса Фріша є наслідуванням *Lehrstück* в брехтівському розумінні цього жанру і попри окремі співпадіння є оригінальною жанровою модифікацією швейцарського драматурга.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Hartung G. Der Dichter Bertolt Brecht. Zwölf Studien / G. Hartung // *Gesammelte Aufsätze und Vorträge in 5 Bd.* – Leipziger Universitätsverlag, 2004. – Bd. 3. – 452 S.
2. Brecht B. Über Stoffe und Form / B. Brecht // *Ausgewählte Werke in sechs Bänden. Jubiläumsausgabe zum 100. Geburtstag.* – Frankfurt am M. : Suhrkamp Verlag, 1997. – B. 4. – 797 S.
3. Steinweg R. Das Lehrstück : Brechts Theorie einer politisch-ästhetischen Erziehung / R. Steinweg. – [2., verb. Aufl.]. – Stuttgart : Metzler, 1976. – 284 S.
4. Vaßen F. Bertolt Brechts "learning-play : Genesis und Geltung des Lehrstücks / F. Vaßen // *The Brecht Yearbook*, 20. – Madison, Wisconsin : Distributed by the University of Wisconsin, 1995. – S. 200–215.
5. <http://fkoester.de/biedermann/lehrstueck.html#TofP>.
6. Шиллер Ф. Письма об эстетическом воспитании человека / Ф. Шиллер. – Москва : Директ-Медиа, 2007. – 200 с.
7. Knopf J. Brecht-Handbuch. Theater. Eine Ästhetik der Widersprüche / J. Knopf. – Stuttgart : J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1980. – 489 S.
8. Большой немецко-русский словарь : в 3 т. / [сост. Е. И. Лепинг, Н. П. Страхова, Н. И. Филичева и др.; под общ. рук. О. И. Москальской]. – 5-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1999. – 760 с.

REFERENCES (TRASLATED & TRANSLITERATED)

1. Hartung G. Der Dichter Bertolt Brecht. Zwölf Studien / G. Hartung // *Gesammelte Aufsätze und Vorträge in 5 Bd.* – Leipziger Universitätsverlag, 2004. – Bd. 3. – 452 S.
2. Brecht B. Über Stoffe und Form / B. Brecht // *Ausgewählte Werke in sechs Bänden. Jubiläumsausgabe zum 100. Geburtstag.* – Frankfurt am M. : Suhrkamp Verlag, 1997. – B. 4. – 797 S.
3. Steinweg R. Das Lehrstück : Brechts Theorie einer politisch-ästhetischen Erziehung / R. Steinweg. – [2., verb. Aufl.]. – Stuttgart : Metzler, 1976. – 284 S.
4. Vaßen F. Bertolt Brechts "learning-play : Genesis und Geltung des Lehrstücks / F. Vaßen // *The Brecht Yearbook*, 20. – Madison, Wisconsin : Distributed by the University of Wisconsin, 1995. – S. 200–215.
5. <http://fkoester.de/biedermann/lehrstueck.html#TofP>.
6. Schiller F. Pis'ma ob esteticheskom vospitanii cheloveka [Letters Upon the Man's Aesthetic Education] / F. Schiller. – Moskva : Direkt-Media, 2007. – 200 s.
7. Knopf J. Brecht-Handbuch. Theater. Eine Ästhetik der Widersprüche / J. Knopf. – Stuttgart : J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1980. – 489 S.
8. Bolshoy nemetsko-ruskiy slovar' [Big German-Russian Dictionary] : v 3. t. / [sost. Ye. I. Leping, N. P. Strahova, N. I. Filicheva i dr. ; pod obshch. ruk. O. I. Moskal'skoy]. – 5-e izd., stereotip. – M. : Rus. yaz., 1999. – 760 s.

Матеріал надійшов до редакції 02.09. 2011 р.

Федоренко Л. О. "Бідерман и поджигатели" М. Фриша в контексте "Lehrstück" Б. Брехта.

Статья посвящена анализу пьесы Макса Фриша "Бидерман и поджигатели" в контексте концепции Бертольта Брехта относительно жанровых параметров Lehrstück. Выделены основные общие

моменты *Lehrstück* обоих драматургов: акцентирование "поучительного" в драматургии; активизация читателя / зрителя; наличие хоров, комментирующих происходящее; возможность использования пьесы актерами-любителями в качестве "учебного упражнения" со всем комплексом *Lehrstück*-исследования: воспроизведение "образца" → анализ, дискуссия → изменение первоначального материала; показ неверного поведения героя с целью пробуждения мысли реципиента (обучение по неправильному, "асоциальному образцу", требующего корректировки); персонажи – символические фигуры, некий социальный сгусток; условность действия, абстрактный, притчевый характер, проективность на прошлое, настоящее и будущее.

Fedorenko L. O. M. Frisch's "The Fire Raisers" in the Context of B. Brecht's "Lehrstück".

The article provides the analysis of the Max Frisch's play "The Fire Raisers" (germ. "Biedermann und die Brandstifter") in the context of Bertolt Brecht's conception concerning the genre parameters of the Lehrstück. The basic general characteristics of both playwrights are distinguished: the emphasis on the "didactic" in the dramaturgy; the activization of a reader / spectator; the presence of the chorus, that comments upon what is going on; the possibility of the play's use for the amateurs as a "learning exercise" with all the complex of the Lehrstück's research: the reproduction of the "model" → the analysis, the discussion → the change of the primary material; the representation of the wrong protagonist's behavior with the purpose of the recipient's thought activization (the teaching by the wrong, "asocial model", that needs the correction); the characters are the symbolic figures, some social collection; conditionality of an action, an abstract, allegorical character, the past, present, future projection.